

ІСТОРИЧНІ ВИМІРИ МЕНТАЛІТЕТУ: СВОЄРІДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ

Досліджено своєрідність менталітету українців крізь призму можливостей його смислотворення та історичної динаміки. Особливу увагу приділено проблемі несвідомих аспектів смислотворення, що дозволяє певним чином долати структурну неповноту культури та обмежені уявлення про духовний світ українців.

Ключові слова: українська культура, менталітет, ментальність, міфологізація історії, криза ідентичності, національний характер.

Исследовано своеобразие менталитета украинцев через призму возможностей его смыслообразования и исторической динамики. Особенное внимание уделено проблеме бессознательных аспектов смыслообразования, что позволяет определенным образом преодолевать структурную неполноту культуры и ограниченные представления про духовный мир украинцев.

Ключевые слова: украинская культура, менталитет, ментальность, мифологизация истории, кризис идентичности, национальный характер.

The article focuses on the originality of Ukrainian mentality through the abilities of its sense formation and historical dynamics. Special attention is given to issues of unconscious aspects of sense formation that allows to overcome structural incompleteness of culture and narrow understanding of the spiritual world of the Ukrainians.

Key words: Ukrainian culture, mentality, mythologization of history, identity crisis, national character.

© Т. Г. Бабина, 2012

Сьогодні базою для нових підходів вивчення зміфологізованої, фрагментованої історії та спроб побудови її цілісної моделі виступають дослідження ментальностей, динаміки свідомості та підсвідомості, зміни способів уяви та світовідчуття конкретної епохи. В умовах зникнення простору індивідуального буття людини – пам'яті як історії традиції, що розгортається у часі, актуальності набувають дослідження своєрідності структури менталітету українського народу.

Звернення безпосередньо до проблеми духовного досвіду, особистого, колективного та традиційного, опису реальних життєвих ситуацій, вивчення тактики і стратегії поведінки людей як засобів подолання онтологічних і антропологічних меж, технік самопізнання потребує суттєвих змін у сучасній методології дослідження людини в історії. Важливим є те, що увага до особливостей менталітету підсилюється у зламні періоди розвитку історії виступає презентацією цілого і за значущістю до нього дорівнюється. Вона визначає способи розкриття смислів, що функціонують як на індивідуальному, так і на загальнокультурному рівнях.

Людина в її історичному бутті традиційно є предметом дослідження історичної психології та культурної антропології. Особливо слід відмітити діяльність французької школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр та ін.), ідеї Р. Мандру, Ж. Дюбі, Ж. Ле Гоффа, А. Бюрг'єра, погляди представників психоісторії Е. Еріксона, Л. Дімоуза, Б. Вольмана, К. Кеністона, Ллойда де Моза, які окрему людську біографію прагнуть осмислити з позицій загальної соціальної і культурної історії, дослідити психологічні параметри історичного процесу, або, навпаки, обґрунтувати «психогенні» гіпотези засобами документального аналізу. Оригінальною є концепція італійця К. Гінзбурга. У працях С. Аверінцева, Л. Баткіна, М. Бахтіна, А. Гуревича, Г. Кнабе, Ю. Лотмана бачимо спроби узагальнення духовно-психологічних інтенцій епохи та активне застосування міждисциплінарних підходів.

Ментальність етнічної спільноти позначається на своєрідності національної культури. Перші спроби сформулювати національну своєрідність української культури ми бачимо в другій половині XVIII – на початку XIX ст., коли етнографи, історики, краєзнавці робили перші спостереження над мовою, характером, особливостями побуту українського народу (О. Шафонський, О. Рігельман, Т. Калиновський, Д. Бантиш-Каменський та ін.) У 20-40 роки XIX ст. цю естафету підхопили романтики (М. Гоголь, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.) продовжили вчені та громадські діячі (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський та ін.), культурологи (Ю. Липа, Є. Маланюк), які збагатили уявлення про українській національний характер. Менталітет українців стає основою досліджень сучасних

Метою статті є дослідження історичного виміру менталітету українців, що визначає його своєрідність, самобутність та структурні особливості в умовах виникнення нових способів засвоєння культурних форм.

Сьогодні, як ніколи, «індивідуальне буття людини не співпадає з дійсністю історичного суб'єкта» [1, с.27]. Дефіцит історичного життя призводить до того, що «дійсно пережите існує поза будь-яким зв'язком з незворотним фізичним часом суспільства» [1, с.157]. Індивідуальне проживання повсякденного життя в умовах розділення залишається без мови, без поняття, без критичного підходу до власного минулого. Зникнення очасовлення людини в опосередкуванні суспільства призводить до зникнення олюднення часу, бо несвідомий рух часу проявляється та стає істинним в історичній свідомості. Ознакою людини сучасної змаргіналізованої культури стає взагалі нездатність ідентифікувати себе з тією чи іншою культурною формою.

Вичерпаність Великого Нарративу констатує у своїй оригінальній концепції К. Гінзбург. Зв'язаність і цільність історії утворюються «живучістю самих різних культурних форм поза їх контекстами, в яких вони колись зародилися» [2, с.78]. К. Гінзбург говорить про те, що в «маргінальному», «дрібному», «незначному», «випадковому» проявляється Велике і Головне. Отже у межах цього погляду маргінального просто не існує. Історія «як блудний син» повертається до «подій та індивідів», але не просто до окремого випадку, приватної історії. Важливим моментом є те, що приватне стає способом проникнення у Ціле, проникнення більш інтуїтивного, навпомацки. «Вуликова парадигма» К. Гінзбурга стає ознакою прагнення пошуку нової цілісності, нових культурних моделей, покликаних відновити світ як ціле.

З 70-х років ХХ століття формуються дослідницькі проекти вивчення історії дитинства; прагнення зрозуміти індивідуума в історії та з'ясувати мотиви його дій (психобіографія); вивчення групової психоісторії та дослідження історії формування національного характеру. Виявлення істотних рис менталітету українців стає вкрай необхідним в умовах міфологізації історії, оскільки «будь-які пошуки смислів, якими б цілями й спонуканнями вони не виправдовувались, у кінцевому рахунку, зводяться до пошуку і набуття тих або інших міфів, де міф є образ, модель, інтерпретація тих або інших реальностей» [3, с.171]. Міф виступає як більш значущий для людини, ніж сама реальність.

Сьогодні міфологізація історії штучно створена і цілком усвідомлена. Живучи штучно створеними міфами, людина починає надавати статус справжності тому, що існує у «фоновому режимі», на периферії, на «узбіччі буття». Разом з тим частина традиційних культурних форм втрачає соціальну актуальність, онтологічну достовірність та виходить з вжитку. Але багато з них продовжують функціонувати на рівні ерзацу, включаючись у невпинну тотальну симуляцію реальності. Криза ідентичності сьогодні – це галузь ролевих конфліктів. Гра стає формою подолання буквальності наслідування.

Менталітет з точки зору смислотворення проявляється на свідомому та несвідомому рівнях, включаючи виміри генетичної пам'яті. Але людина масової змаргіналізованої культури більше не сподівається на свою пам'ять, турбуючись лише про те, щоб зберегти інформаційний Всесвіт, спресувати й упакувати пізнання. Пам'ять про життя людини є невіддільною від органічно притаманної людині трансценденції, «що вириває її з біологічно-природного становлення» [1, с.28], визначає її причетність до культури (В. Франкл, М. Мамардашвілі, В. Суханцева).

К. Манхейм під трансценденцією розуміє нездатність, або відмову суб'єкта від орієнтації на осмислення голої фактичності соціального буття. Неадекватність дійсності, невідповідність реаліям життя породжують феномен «хибної свідомості», як захисний механізм, «хворобу культурної самосвідомості». Сьогодні подібні феномени «хибної свідомості» створюються як штучні світи.

У просторі буденності усвідомлення трагедійності існування є єдиним порядком, що дозволяє культурі вийти за межі простору масовидності й колективізму, та звернутися до слідів пам'яті, що є структурною основою менталітету, «в епіцентрі культури, в її ядрі місця іронії немає, оскільки там знаходиться трагедія» [1, с.12]. Опозиція «життя – смерть» продукує пам'ять як заснування культури, як альтернативу небуття, як переживання себе у тривалості власної історії. «У переживаннях світу, – а не у його спостереженнях, – відновлюється єдність різноманітних життєвих відносин у певну неповторну хвилину» [4, с.251], зазначає П. Козловський. Передумовою здатності осягати себе в історії є духовна природа людини, а також визнання духовного буття у суспільстві.

Персоніфікований стан сучасної культури обумовлює спрямованість досліджень на відтворення цілісності досвіду переживання подій, повноти їх інтерпретацій, а не на однозначну констатацію фактів, тому не культурно-історичний процес безпосередньо, а історичний вимір

менталітету як історія злетів та падінь, способів розкриття смислів та самоздійснення стають «живими клітинами» культури.

Ярослав Поліщук говорить про необхідність системної ревізії історіографії, подолання заангажованості позитивістських концепцій, недоторканності авторитетів, фальшування і замовчування, звільнення від давнього «комплексу народності», що стало міцною традицією, «категоричним імперативом» і родовою травмою української культури. Вектор пошуку власної ідентичності як правило полягав у зверненні до автентичної етнічної традиції (сілянська культура).

Боротьба за народність – також стійкий атрибут українського письменника. Л. Ушкалов визначає цю традицію як міф, посилаючись на Р. Барта, який ще у 60-х роках ХХ ст. доводив, що не існує об'єктивної матриці історії, її роль заступають стереотипи масової свідомості успадковані з покоління в покоління.

П. Іванішин пропонує національно-екзистенційну методологію та відкритість дискусії. На його думку її дотримуються І. Дзюба, М. Жулинський, М. Наєнко, С. Андрусів та ін. Будучи зосередженням історичного досвіду, культура дає лад суспільству, упорядковує стосунки між людьми, визначає особливості їх менталітету. Проходячи різні етапи культурно-історичного процесу, вступаючи в діалог з іншими культурами – національна культура зберігає властиві своєму народові прояви ідентичності, котрі входять в число символів, архетипів даної культури і пов'язаного з нею національного характеру.

Національно свідомою людиною – це людина смислової сфери якої укорінена в національній культурі. Вона визначається не спеціальним психічним механізмом, а особливостями смислотворення. Головне – не зміст речі, події, а смисл, який їх пов'язує. Смислотворення відбувається на пересіченні раціонального та ірраціонального, що пов'язано як зі свідомою ідентифікацією людини, так і з немотивованим, спонтанним прийняттям архетипів національної культури. Вихід один – у подоланні структурної неповноти культури, у можливості побачити домінуючу ідею культури з багатьох позицій.

Етнопсихологічні відмінності у культурах народів світу конкретизуються у феномені ментальності («народна душа», «дух народу», «національний характер»). Тоталітаристське табування цієї проблематики пов'язано з методологічною лінією, що применшувала вагу історичних традицій народу, а своєрідністю, в тому числі й ментальною нехтувала. Ментальність – цілісність духовно-психічного життя конкретно взятого суб'єкта (особи, спільноти) в конкретному культурному просторі (національна, статеві, вікова, професійна). На практиці ментальність репрезентує особливий тип мислення, який виражає життєві установки людей, стійкі зразки світу, емоційні переваги, властиві певній культурній традиції. В ментальності перетинаються природна і культурно-історична зумовленість, раціональне і чуттєво-емоційне.

Менталітет – не стратегія, а загальна стійка глибинна настанова на певний модус взаємодії з довкіллям, тому в ментальності присутні і спосіб збагнення цього довкілля, і рефлексія щодо своїх можливостей перспектив і шансів. Ментальність – менталітет з боку його соціально-історичної і культурної укоріненості у бутті, менталітет – ментальність з боку її соціально-практичного втілення. Саме тому менталітет виступає як модель, в якій представлені історичні обставини його формування, і саме тому уявлення про менталітет українця в науковій думці є неоднозначним.

Новітні дослідження констатують наявність протилежних рис у представників окремого етносу (О. Донченко, І. Лисий). Так, прийнято вважати українців інтровертами (Я. Ярема – 30-і роки). Але український інтровертизм скоріш тенденція ментальності, а не її ознака-домінанта. Так, ще М. Костомаров зафіксував, що південоруси з незапам'ятних часів звикли чути у себе чужу мову і не цуратись людей з іншим видом та з іншими схильностями. Українська ексекютивність (жіночість) спонукає українців до пошуку компромісу і союзника, який обирається під впливом емоційно-стихійних чинників. «Інтровертивний соціум сподівається на встановлення бажаної справедливості якоюсь зовнішньою всемогутньою силою, такий настрій посилюється ірраціональністю української психіки, домінуванням у ній чуттєвості та естетизму» [5, с.46]. Звідси – фаталізм («Нехай... Може так і треба...») (Т. Шевченко).

Ця ірраціональність часто перешкоджає можливості брати уроки у власної історії («брак самокритики і тенденція до самовиправдання» (І. Франко). Альтруїзм, спроможність ототожнити себе з іншим (Т. Рильський) межують з конформізмом екстернального походження, піддатливістю іншим соціумам. Тому ця «закритість» більш вимушена, ніж органічна, обумовлена геополітичною незахищеністю краю, що призводить до однотипних, повторюваних історичних колізій. Нетерпимість до насилля (М. Костомаров) є основою упередженості до будь-якої влади, яка майже завжди була чужою, нав'язаною та низької політичної культури, за якою воля стає сваволею.

Д. Чижевський до найістотніших прикмет національного характеру відніс рухливість і неспокій, які він пов'язував «зі стремлінням до переходу в усе нові й нові форми», «здібністю до прийняття нового, тенденцією до психічної еволюції» але й зі «схильністю руйнування власних і чужих життєвих форм», контактність і здатність розвивати культуру спілкування, що пов'язано з екстраверсією. Отже, інтровертованість як захисна реакція дозволила зберегти потужним імпульсом для зосередження на самозбереженні спільноти національну культуру, ідентичність українця.

Проблема етноцентризму як визнання абсолютного значення своєї етнічної спільноти, тлумачення світової історії виключно через історичні потреби і реалії етносу утворює проблемне поле для українського етносу. Наприклад, у давньоєгипетській мові слово «люди» означало лише єгиптян. Така ментальність може формуватися через географічну і культурну ізоляцію країни. Та ж причина у китайській культурі, – назва країни «*Чжун Го*» перекладається як «країна, що знаходиться у центрі Всесвіту», сусідні народи сприймаються як варвари. Що стосовно України – тут ми спостерігаємо вражаючий феномен «національної неприємності» (термін Оксани Забужко) доволі численного етносу, що ідентифікував себе у кращому разі як «тутешніх». Феномен «тутешності» у літературі (Олекса Стефанович «Волинські сонети» (1930): «*Українці ви? – Ми, паночку, тутешні*») свідчить про хворобливу неповноцінність національного духу.

Дуальність української культури пов'язана з тим, що менталітет спонтанно коригується в тих історичних колізіях, що випадають на долю спільноти, як і міжкультурними взаємовпливами на перехрестях історії. Маємо двоїстість не лише як присутність в одному суспільстві двох конкуруючих у певних площинах культур, а й як існування одних і тих же людей одночасно у полях різних культур. Ця обставина своєрідно проєктована у спробах деяких дослідників (М. Попович) розрізнити «українську національну культуру» і «культуру української нації». Звідси – амбівалентність як парадигмальна ознака українського менталітету, утривалений модус культурного життя спільноти. Йдеться про позбавлення культури того ментального стрижня, який здатний забезпечити її гомогенність і цілісність, а також відкритість. Бікультур'я стає наслідком історичного тиску і лише в цьому відношенні є органічним.

Термін «дуалізм» використовують для загальної характеристики української культури – її одночасної належності до Західного і Східного, європейського і азійського типів О. Прицак, О. Галецькі, І. Лисяк-Рудницький, О. Пахльовська та ін. Синкретизм українського мислення помічають І. Мірчук («дух синтези» української спільноти), В. Скуратівський. І. Лисий пропонує корекцію терміну: не «дуалізм», як поєднання ознак без субординації, а «дуальність», як «загальна ментально визначена схильність поєднувати не поєднальне (її в епохально-стильовому аспекті прийнято називати «бароковість» але не в часовому а парадигмальному вимірі)» [5, с.58].

Ця схильність заснована на амбівалентності української психіки, яка увиразнюється у поєднанні протилежних ознак (язичницьке – християнське, російське – українське тощо). Чи не є це проявом відцентровості, яка багатьма дослідниками розглядається у контексті питання бароковості української культури? Згадаймо світоглядне значення відкриття Кеплера: еліпс, як форма орбіти планет має не один, а два центри. Конфлікт культур призводить до того, що доля змушує людей прийняти стосовно обох світів роль космополіта і чужинця. З іншого боку, така людина неминуче стає (порівняно з її культурним оточенням) індивідом з ширшим горизонтом, витонченішим інтелектом, більш незалежними та раціональними поглядами. Маргінальна людина завжди є цивілізованішою істотою (Р. Парк), при цьому визначальною життєвою стратегією для неї є «вихід за межі».

С. Франк звертає увагу на принципові відмінності способів освоєння та пізнання світу в західноєвропейській та євразійській традиції, розглядаючи Малоросію як частину Російської імперії та частину євразійського простору. Аналізуючи особливості світогляду Г. Сковороди, якого С. Франк вважає за російського мислителя XVIII століття, автор вказує на психологічне укорінення і «природну, вроджену філософічність (коли саме життя стає філософією) російської натури» [6, с.475].

Згодом самозаглибленість, ліризм, естетизм та філософічність українського характеру визначаються як найвластивіші риси українців дослідниками різних напрямів. Загальновідомими ментальними рисами українця є традиціоналізм, антеїзм, кордоцентризм, примат духовності над тілесністю, волелюбність, містицизм, оптимізм тощо. Але той же антеїзм проявляється у двох іпостасях – як любов до рідної землі, батьківщини (любов на відстані) та як буквальна «прив'язаність» до земельної ділянки (що є предметом жартів, анекдотів та актуальним виміром українського менталітету). О. Стражний розглядає «негативні» риси менталітету українців, як «відгомони забутих недуг» [7], – провінційність, знижену самооцінку, брак цілеспрямованості,

анархічність, слабку допитливість, зневагу до здоров'я, інфантильність, замкненість у своїй групі, непослідовність, амурний авантюризм та зневага до здоров'я.

В. Васютинський впевнений, що подібна негативність спричинена історичними колізіями, які є основою страхів українця: страху перед владою, страху змін, страху голоду, страху самотності, страху відповідальності, страху втрати ідентичності тощо. Страхітливості, не будучи органічною для українців, поступово вбирається в якості обов'язкового компонента менталітету як результат травмуючого досвіду..

Це позначилося на самій моделі менталітету, що має поляризовану, а почасти різномну, розірвану структуру, з не проявленою магістральною лінією. Отже, відсутність центру або його зміщення є характерною особливістю структурних характеристик українського менталітету. Світоглядні та ціннісні орієнтири «систематизують культуру, заповнюють лакуни в ній універсальними схемами, які сформувались в дуже віддалені часи» [8, с.101]. У «зіянні» пустот мають проявлятися архетипальні форми, що дозволяє, наприклад, сучасним культурологам пов'язувати постать козака Мамає з першопредком. У даному контексті варто згадати, що палімпсестний характер хронотопу української культури було обґрунтовано ще Д. Чижевським.

Отже, сучасна людина потребує глибини і розширення історичної пам'яті, щоб запобігти формуванню «хибної свідомості» (К. Майхейм), яка є «екстрактивним» (В. Руднев) утворенням (тобто має ілюзорний характер). Структурні характеристики моделі менталітету у зв'язку з історією дозволяють судити про особливості його смислоутворення та відновлювати «відсутні елементи». Менталітет виступає простором людської духовності та місцем пошуку втраченої єдності, єдине, що дозволяє говорити про достовірність людської історії та людську сутність.

Бібліографічні посилання:

1. Суханцева В. К. Метафізика культури / В. К. Суханцева – К.: Факт, 2006 – 367 с.
2. Гинзбург К. Мифы–эмблемы–приметы: Морфология и история. Сборник статей / Пер. с ит. и послесловие С. Л. Козлова. — М.: Новое издательство, 2004. – 348 с.
3. Ставицький А. В. Деякі проблеми соціальної міфотворчості // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип. 22. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – С. 166-176
4. Козловський П. Постмодерна культура // Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія. / П. Козловський – К., Ваклер, – 1996. – С. 211-294
5. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософська і соціологічна думка, 1995, № 11-12. / Іван Лисий – С.37-59
6. Франк С. Русское мировоззрение // Духовные основы общества / С.Франк – М., 1992. – С.471-500
7. Стражний О. Український менталітет. Ілюзії – міфи – реальність / Олександр Стражний –Київ: Видавництво «Книга», 2009. – 368 с.
8. Лобас В. Цілісність культури в умовах глобалізації / В. Лобас – Сучасність – № 11. – 2008.– С.100-105.

УДК 1:316.3

Я. В. Башманівська

ПРОБЛЕМА САМОТНОСТІ ЛЮДИНИ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОМУ ДИСКУРСІ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджена проблема самотності в соціальній філософії ХХ століття. Проаналізована сутність поняття «самотність» в соціально-філософському аспекті; констатується неоднозначність впливу стану самотності на індивіда та суспільство загалом. Пропонуються деякі шляхи і способи щодо подолання стану самотності.

Ключові слова: егоцентризм, індивід, об'єкт, самотність, суспільство, трансценденція.

Исследована проблема одиночества в социальной философии ХХ века. Проанализирована сущность понятия «одиночество» в социально-философском аспекте; констатируется неоднозначность влияния состояния одиночества на индивида и общество в целом. Предлагаются некоторые пути и способы для преодоления состояния одиночества.

Ключевые слова: эгоцентризм, индивид, объект, одиночество, общество, трансценденция.

Investigated problem of loneliness in social philosophy of XX century. Analysed essence of